

“Mijn dagen zijn sneller dan een weversspoel, en lopen af, bij gebrek aan draad.”

Bachelorscriptie over het motief *Job* in het verhaal 'Buitenlandse dienst'
van F. Kellendonk

Geschreven door Kim de Goffau (3370275)
Februari 2011

Deze scriptie is begeleid door
dr. J. J. M. van Stralen (1^e begeleider) en dr. J. R. van der Wiel (2^e begeleider)

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1	p. 3
Inleiding	
1.1 Theoretisch kader	p. 3
1.2 Analyse van <i>Job</i> in het Oude Testament	p. 6
1.3 Kellendonk en 'Buitenlandse dienst'	p. 8
Hoofdstuk 2	p. 10
Citaten die architectst en fenotekst verbinden	
2.1 Namen	p. 10
2.2 Weversspoel	p. 11
Hoofdstuk 3	p. 13
Allusies die architectst en fenotekst verbinden	
3.1 De engel met het zwaard	p. 13
3.2 <i>Job 40</i>	p. 13
3.3 Het huis van de slavernij	p. 14
3.4 God als volgtijger	p. 15
3.5 Het recht	p. 16
Hoofdstuk 4	p. 17
Thema's die architectst en fenotekst verbinden	
4.1 Dialogen	p. 17
4.2 Wederzijdse beeldvorming	p. 18
4.3 Lijden	p. 19
Hoofdstuk 5	p. 22
Beeldspraak die architectst en fenotekst verbindt	
5.1 Relatie als krachtenveld	p. 22
5.2 De wetenschap	p. 22
Hoofdstuk 6	p. 23
Conclusies met betrekking tot de functie van verschillen en overeenkomsten in architectst en fenotekst.	
6.1 Overeenkomsten	p. 23
6.2 Verschillen	p. 24
6.3 Aanduiding van de functie	p. 25
Hoofdstuk 7	p. 26
Bibliografie	

Hoofdstuk 1

Inleiding

1.1 Theoretisch kader

Vraagstelling

In deze scriptie wil ik de intertekstualiteitstheorie concretiseren aan de hand van het motief *Job* in 'Buitenlandse dienst'. De term 'intertekstualiteit' is voor het eerst gebruikt door Kristeva in de jaren zestig en behelst sindsdien veel verschillende fenomenen. Om te voorkomen dat het gebruik van deze term een Babylonische spraakverwarring veroorzaakt, is het belangrijk dat ik eerst verduidelijk wat ik in deze scriptie onder intertekstualiteit versta en in welke traditie ik mezelf plaats. Binnen de intertekstualiteitstheorie kunnen we grofweg twee stromingen onderscheiden, namelijk de deconstructivistische stroming en de traditionele stroming.

Structuralisme en deconstructivisme

Het deconstructivisme is een reactie op het structuralisme van De Saussure. Het structuralisme benadert het verschijnsel 'taal' op zeer abstracte en systematische wijze. Het vertrekpunt van het deconstructivisme is de kritiek op het idee van de structuralisten dat een instabiel fenomeen als taal stabiele en gezaghebbende betekenis toegekend kan worden.¹ Onder anderen Bakhtin heeft in zijn studie naar het werk van Dostojewski het polyfone danwel dialogische karakter van taal geïllustreerd. Elk personage in het werk van Dostojewski staat voor een op zichzelf staande stem, individueel en gescheiden van de ander. Volgens Bakhtin ontdoet de abstracte benaderingswijze van De Saussure de taal van haar dialogische natuur.² Voortbordurend op onder andere deze studie heeft Kristeva het concept 'intertekstualiteit' vormgegeven. Zij heeft in haar diverse politiek gerelateerde studies gesteld dat de premisse van stabiliteit van talige conventies, zoals beweerd door De Saussure en diens structuralistische volgers, onjuist is. Om de instabiele betekenis van taal toe te lichten, hanteren deconstructivisten een leeswijze van filosofische of literaire teksten die er niet op gericht is de betekenis van een betoog of een literair werk vast te leggen, maar veel meer op het demonstreren van de moeilijkheden van elke theorie die dat probeert vast te leggen.³ Belangrijk werk in dezen is verricht door Jacques Derrida. Hij heeft laten zien dat filosofische of literaire teksten berusten op tegenstellingen en opposities waarvan één van de twee als norm wordt genomen en de ander als afgeleide. Uit deze observatie volgt de conclusie dat betekenis van een tekst niet ondubbelzinnig, meervoudig en zelfs vaak contradictoair is. J. Hillis Miller vat deconstructie als volgt samen: "Deconstruction is not a dismantling of the structure of a

¹ Allen, G., *Intertextuality*. London en New York 2000. p. 210

² Allen, G., *Intertextuality*. p.19

³ Bork, G.J. e.a., *Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek*. Digitale editie DBNL 2002. Geraadpleegd op 14 december 2010.

text, but a demonstration that it has already dismantled itself. Its apparently-solid ground is no rock, but thin air.”⁴ Het deconstructivisme is voor de literatuurbeschouwing erg belangrijk geweest, maar het 'probleem' van de theorie is, dat ze geen zelfstandige methodiek heeft. Er hangt veel af van de keuze van bijvoorbeeld de te onderzoeken opposities voor de uitkomst van het onderzoek. Zogezegd ontmantelt een 'deconstructivistische lezing' op zich de tekst niet, want er bestaat geen consensus over de systematiek. Die systematiek wordt door elke toepasser van het deconstructivisme 'gevoelsmatig' gevormd. Dit doet niets af van de waarde van het concept, maar het probleem is dat een deconstructivistische lezing alleen door zeer ervaren en belezen onderzoekers toegepast kan worden. Daarnaast zijn er binnen het wetenschappelijk veld ook stemmen die vragen om een meer methodische aanpak van het concept intertekstualiteit.

Door het werk van Genette en Riffaterre is de weg vrijgemaakt voor een structuralistische toepassing van intertekstualiteit. Doordat het structuralisme werd toegepast op de intertekstualiteit werd een limiet gesteld aan de relaties tussen teksten en de interpretatie ervan.⁵ Riffaterres definitie van intertekstualiteit luidt als volgt: “Intertekstualiteit is de waarneming door de lezer van relaties tussen een werk en andere werken die eraan voorafgaan of erop volgen.”⁶ Opvallend aan deze definitie is dat de lezer centraal wordt gesteld. Een hermeneutisch lees- en analyseproces van de lezer resulteert in een adequate lezing van de tekst. Het corpus, de tekst in de breedste zin van het woord, kan zogezegd instaan voor zijn eigen decodering.⁷ Eigenlijk verleent het corpus zichzelf al betekenis. Riffaterre weerstaat dus de notie van de deconstructivisten over ambiguïteit en de onbeslisbaarheid van de betekenis van de tekst.

Claes neemt in zijn boek *Echo's echo's* de definitie van Riffaterre over, waardoor hij zich in diens traditie plaatst. Hij stelt zich de voortschrijdende vraag naar de functie van de relaties die door de lezer waargenomen kunnen worden. Binnen een 'intertekstemenbundel'⁸ kunnen alle teksten opgevat worden als transformaties van elkaar. De tekst waarnaar verwezen wordt, noemt men de architectst, grondtekst of de metatekst. De tekst, waarin verwezen wordt naar de architectst noemt men de fenotekst.⁹ Een fenotekst kan zich op verschillende manieren verhouden tot de architectst. Dit kan iconisch, indexicaal of symbolisch¹⁰ zijn. Bij een iconische of metaforische verhouding is er sprake van gelijkenis en similariteit van de fenotekst ten opzichte van de architectst. Tot op zekere hoogte vermengt de architectst zich hierdoor met de fenotekst. Een indexicale of metonymische verhouding legt tussen twee teksten een relatie die eerder contrast dan gelijkheid benadrukt. Ten slotte legt de symbolische verhouding een relatie die berust op conventies. Hoe is het voor de lezer mogelijk te bepalen welke relatie bestaat tussen de architectst en fenotekst? Claes bespreekt in *Echo's echo's* twee manieren, de lezer kan dit doen door het opsporen van citaten en allusies in een tekst.

⁴ Hillis Miller, J., 'Stevens' Rock and Criticism as Cure,' *Georgia Review* 30 (1976), p. 34

⁵ Allen, G., *Intertextuality*. London en New York 2000. p. 209

⁶ Claes, P., *Echo's echo's; de kunst van de allusie*. Amsterdam 1988. p. 50

⁷ Claes, P., *Echo's echo's*. 1988. p. 116

⁸ Claes, P., *Echo's echo's*. 1988. p. 52.

Een intertekstemenbundel bestaat uit teksten die meer dan één element gemeen hebben.

⁹ Claes, P., *Echo's echo's*. 1988. p. 53.

¹⁰ De uitleg van deze begrippen komt uit Claes, P., *Echo's echo's*. 1988. p. 64-65.

Door een citaat te gebruiken distantieert de vertelinstantie zich van de uitgesproken woorden,¹¹ als het ware vallen ze niet onder zijn verantwoordelijkheid. Zodra een citaat uit zijn 'oorspronkelijke' context wordt gehaald gaat het een nieuwe relatie aan met de omgeving, en verandert daarmee zichzelf en de fenotekst. De herhaling profileert zich binnen de context als nieuw fenomeen. Een citaat is te herkennen aan bijvoorbeeld de taal waarin het is geschreven of aan specifieke typografische kenmerken. Anders is het met allusies. Waar een citaat een letterlijke aanhaling is van de/een architectst is een allusie een zinspeling op de architectst.¹² Binnen de categorie 'allusie' bestaan twee varianten: de lexicale allusie (bv. metonymie) en de tekstuele allusie. Een structurele tekstuele allusie ontstaat wanneer tussen elementen in de fenotekst dezelfde relatie bestaat als tussen elementen in de architectst. Door het vinden van allusies wordt de lezer ingewijd in een kring van intimi voor wie het mogelijk is een tekst te analyseren. Wat Claes betreft blijft het enkel bij citaten en allusies die zorgen voor een controleerbare intertekstuele relatie. Echter, volgens Allen zijn er nog een aantal andere manieren om een intertekstuele relatie tussen twee teksten aan te wijzen, namelijk door thema's, motieven, steekwoorden, dwingende metaforen en hoofdstuk indelingen kan deze relatie ook gestalte krijgen.¹³

Herhaling van de vraagstelling

Voor deze scriptie is het erg belangrijk dat er een kader bestaat voor een zinnige interpretatie van mijn bevindingen. Hoewel ik zeer geïnteresseerd ben in het deconstructivisme acht ik mij niet in staat op dusdanige wijze mijn onderzoek vorm te geven. Daarnaast wil ik graag zoeken naar min of meer sluitende argumenten en antwoorden op mijn vraagstelling, en met een deconstructivistische leeswijze is dit per definitie niet mogelijk. Op basis van deze twee overwegingen heb ik besloten het kader van mijn scriptie te laten bepalen door de traditionele structuralistische intertekstualiteitstheorie. Hierdoor kan ik mijn zoektocht concreet vorm geven en zijn de conclusies die ik trek controleerbaar. Ik zal mijn vraagstelling herhalen en de nieuwe informatie integreren: in deze scriptie wil ik de traditionele intertekstualiteitstheorie concretiseren aan de hand van het motief *Job* in het verhaal 'Buitenlandse dienst' door middel van citaten, allusies, thema's en metaforen en zal ik de functie aanduiden van formele en semantische verschillen en overeenkomsten tussen de architectst en de fenotekst.

1.2 Analyse van het *Job* in het Oude Testament

¹¹ Claes, P., *Echo's echo's; de kunst van de allusie*. Amsterdam 1988. p. 69

¹² Claes, P., *Echo's echo's*. p. 103

¹³ Allen, G., *Intertextuality*. London en New York 2000. p. 96

In het verhaal 'Buitenlandse Dienst' heeft Kellendonk de relatie tussen God en mens, Schepper en schepsel, en mensen onderling gethematiseerd. Daarvoor heeft hij een oud verhaal gebruikt, waarin die verhoudingen op scherp worden gesteld, namelijk het Bijbelboek Job.

Het ontstaan van het boek Job

Het boek *Job* is ontstaan in de vierde of vijfde eeuw voor onze jaartelling, toen het Joodse volk in ballingschap was. In Perzië, waar de Joden naartoe gedeporteerd waren, begon een zoektocht naar de volksidentiteit. Rond 500 voor Christus werden veel Joodse verhalen uit de orale traditie op schrift gesteld. Op die manier was de overlevering van de traditie veiliggesteld. Het boek *Job*, ook in die tijd geschreven, concentreert zich op de vraag waarom gelovige en goede mensen moeten lijden en waarom het lijkt alsof het hen die zich nergens om bekommeren voor de wind gaat.¹⁴ Wellicht was dit een vraag die voor de Joden ook actueel was toen ze als gelovigen werden omringd door Babylonische heidenen. De vraag naar het lijden wordt geïllustreerd door het verhaal van Job, die een niet-Jood is. Deze ongelovigheid ofwel onpartijdigheid wat betreft religie krijgt ook op andere manieren vorm in het verhaal. Zo speelt het verhaal zich af in de pre-Mozaïsche tijd, in een niet-Joods land. De verteller vermijdt blijkbaar elke mogelijke relatie met het Joodse volk, de God van de Joden en het Joodse land.¹⁵ Job is, net als Noach, Abraham en Daniël, een type van een vroom mens die bekend staat om zijn volharding in het geloof, ondanks alle ellende die hij meemaakt.¹⁶ En hoewel Noach, Abraham, Daniel en Job getuigen zijn uit lang vervlogen tijden is de vraag naar het lijden van goede mensen en naar de reden van dat lijden nog steeds actueel.

De inhoud van het boek Job

Het verhaal van Job gaat over een vroom man, die wordt beproefd door de God die hij dient. God beproeft zijn dienaar om te zien of hij Hem kan en wil dienen zonder reden. Job was belangrijk voor God, God is trots op hem. Satan merkt dit en hij daagt God uit. Hij doorziet de reden waarom velen God dienen; ze worden namelijk positief beloond. In ruil voor welvaart is de keuze om zo'n God te dienen een kwestie van eigenbelang. Job is Gods uitverkorene om Satans vooronderstelling te ontkrachten. Hij is de modelgelovige: vroom, godvruchtig, rechtvaardig, en daarom voor God het beproeven waard. Hierdoor valt hem de status van 'uitverkorene' ten deel. Dit gebeurt vaker in het Oude Testament, bijvoorbeeld ook bij de eerder genoemde gelovigen Noach, Abraham en Daniel. Jobs beproeving resulteert in extreem lijden. Al zijn bezit wordt hem in een ogenblik afgenomen: kinderen, bezit, vee en gezondheid. Aanvankelijk klaagt Job hier niet over, hij ondergaat zijn lijden in een apathische roes, maar na zeven dagen stilte komt daar verandering in, dan gaat Job spreken en stelt hij vragen bij zijn lot. Daarbij gaat hij in tegen de traditionele visie van rechtvaardigheid. De traditie zegt in het kort dat gelovigen worden beloond en goddelozen worden gestraft.

¹⁴ Wolde, E. ten, *Meneer en mevrouw Job; Job in gesprek met zijn vrouw, zijn vrienden en God*. Baarn 1991. p. 14

¹⁵ Wolde, E. ten, *Meneer en mevrouw Job*. 1991. p. 14

¹⁶ Wolde, E. ten, *Meneer en mevrouw Job*. 1991. p. 14

Ellen ten Wolde noemt dit in *Meneer en mevrouw Job* het 'morele retributieprincipe'.¹⁷ Tegen dit principe gaat Job ageren, op basis van zijn eigen ervaringen. Hij weet dat hem onrecht is aangedaan en wil verhaal halen bij God. Hij kan op basis van zijn ervaringen niet anders concluderen dan dat de traditie er tot die tijd naast gezeten heeft. Jobs vrienden, die de traditionele visie op God vertegenwoordigen, komen tot een heel andere conclusie, namelijk: Job wordt gestraft, ergo: hij is goddeloos. In de dialogen, die het grootste deel van het boek in beslag nemen, beweegt de discussie zich tussen deze twee uitersten, zonder dat beide partijen een duimbreed wijken. Job rekent af met de traditionele visie op God en stelt daarvoor in de plaats een God die niet in traditionele dogma's te vangen is. Is deze rigoureuze breuk met de traditie terecht? Het antwoord geeft God zelf. God erkent dat Job op een onbevooroordeelde manier naar Hem heeft gezocht en hij prijst het in Zijn uitverkorene dat hij existentiële vragen niet heeft afgedaan met traditionele antwoorden.

Job in eigentijdse werken

Het boek *Job* is vaak gebruikt als inspiratiebron voor nieuwe verhalen. Bijvoorbeeld in de film 'Shadowlands' van regisseur Richard Attenborough, waarin het leven van de literator C.S. Lewis en Job als transparanten over elkaar worden gelegd. Het boek *Hiob [Job] (1930)* van Joseph Roth is ook een duidelijk voorbeeld van een modern lijdensverhaal. Het leven van de arme Joodse dorpsleraar Mendel Singer – een reïncarnatie van Job – wordt getekend door verdriet en ellende. Zo is zijn jongste zoon zwaar gehandicapt, overlijdt zijn oudste zoon in de oorlog en verliest hij in Amerika, waar hij een nieuw begin heeft gemaakt, ook nog zijn tweede zoon. *L'immoraliste (1907)* van André Gide speelt zich af in Tunesië en gaat over Michel die zich losmaakt van de hem omringende lethargie en beantwoordt aan een sterk verlangen om echt te gaan leven. Hiervoor offert hij zijn vrouw, carrière en gezondheid op. Net als Job geeft hij alles op om zijn leven inhoud te geven. In *Grauwe Vogels (1937)* van Arthur van Schendel wordt het verhaal van een ongelovige Job verteld. Al jong heeft Kaspar besloten als ongelovige door het leven te gaan. Dit ongeloof wordt zwaar beproefd door het vele ongeluk dat hem en zijn gezin treft. Kaspar weigert zich te conformeren aan zijn orthodox gelovige omgeving, ook al zetten zijn vrouw en vrienden hem onder druk. In *Grauwe vogels* wordt, in tegenstelling tot *Job*, het ongeloof beproefd. 'Een Job van onze tijd' (1988) van Biesheuvel is een satirische vertelling over een naïeve, verliefde jongen die er alles aan doet om zijn geliefde te mogen trouwen, wat uiteindelijk niet doorgaat. Ten slotte heeft Frans Kellendonk in 'Buitenlandse Dienst' (1983) zijn eigentijdse versie van het eeuwenoude verhaal verteld. Om dit verhaal draait het in mijn scriptie.

1.3 Kellendonk en 'Buitenlandse Dienst'

¹⁷ Wolde, E. ten, *Meneer en mevrouw Job; Job in gesprek met zijn vrouw, zijn vrienden en God*. Baarn 1991. p. 36

Het literaire veld rond 1980

Frans Kellendonk (1951-1990) was een van de schrijvers die de nieuwe generatie vertegenwoordigde en die zich expliciet wenste uit te spreken over zijn visie op God en geloof.¹⁸ Deze stem werd gebundeld in de groepsmanifestatie van *Revisor*-auteurs *Over God*. Het 'God is dood'-tijdperk is voorbij, zegt Jeroen Koolbergen in het voorwoord.¹⁹ De uitgave kwam tot stand in een tijd, waarin het verdacht maken en ridiculiseren van het als achterlijk beschouwde fenomeen 'religie' tussen 1945 en 1980 veel meer *en vogue* was dan de sympathiserende interesse.²⁰

Kellendonks visie op de christelijke leer

Nu zou men kunnen denken dat Kellendonk een wervend, apologetisch gelovige was, maar niets is minder waar. Kellendonk noemde zichzelf een ongelovige. Echter, voor een typisch ongelovige heeft hij wel veel geschreven en gezegd over God en geloven. Kellendonks ongeloof is niet makkelijk, het is gecompliceerd. Eigenlijk speelt zijn ongeloof zich af in een krachtenveld waar de kant van het ongeloof vaak overheerst: 'Ongeloof plaagt me voortdurend, als een suffe bui, of een hardnekkige kater, als iets wat zal overgaan, met andere woorden, hetgeen me de troost geeft dat ik het nooit zonder de hoop hoeft te stellen'²¹ En: 'Ja, ik geloof wel in God, Hemel, Heilig, wanneer geloven wordt opgevat als een werkzaamheid van de scheppende verbeelding.'²² Dit geloof laat zich niet beschrijven in orthodoxe en conventionele termen als 'iets voor waar aannemen zonder bewijs.'²³ 'Geloof' is voor Kellendonk een geesteshouding die hij met 'ironie' of 'oprecht veinzen' associeert. Ironie is de naam voor 'een geesteshouding die getuigt van het verschil tussen beeld en werkelijkheid, tussen mythe en mysterie, een ontgoochelde vorm van geloven [...] Dat is niet de schouderophalende ironie waarvan de naam haas is [...]'.²⁴ Kellendonk: 'Eerlijk gezegd kan ik me de geestesgesteldheid van de gelovige alleen als ironie indenken, niet als het hogere inzicht van een bevoorrechte. De gelovige heeft met nog wat gelijkgestemden God verzonnen, en met hun allen doen ze vervolgens alsof die nuttige fictie echt bestaat.'²⁵ Geloven voor Kellendonk is de scheppende kracht van de mens om 'onaffe kunstwerk van de schepping'²⁶ te voltooien.²⁷

Het werk van Kellendonk

Kellendonk kreeg voor zijn ideeënroman *Mystiek lichaam*, die in 1986 verscheen, de AKO Literatuurprijs en

¹⁸ Goedegebuure, J., *Nederlandse schrijvers en religie; 1960-2010* Nijmegen 2010. p. 13

¹⁹ Goedegebuure, J., *Nederlandse schrijvers en religie*. 2010. p. 13

²⁰ Goedegebuure, J., *Nederlandse schrijvers en religie*. 2010. p. 16

²¹ Kellendonk, F., 'Beeld en gelijkenis.' In: K. Freriks (e.a.) *Over God*. Amsterdam 1983. p. 81.

²² Tongeren, P., "Oprecht veinzen"; over geloof, gemeenschap en geschiedenis in het werk van Frans Kellendonk'. In: C. de Cloet (e.a.), *Ironie en verlangen; over Frans Kellendonk*. Amsterdam 1998. p. 56

²³ Tongeren, P., "Oprecht veinzen". 1998. p. 56

²⁴ Tongeren, P., "Oprecht veinzen". 1998. p. 58.

²⁵ Goedegebuure, J., *Nederlandse schrijvers en religie; 1960-2010* Nijmegen 2010. p. 58

²⁶ Tongeren, P., "Oprecht veinzen"; over geloof, gemeenschap en geschiedenis in het werk van Frans Kellendonk'. In: C. de Cloet (e.a.), *Ironie en verlangen; over Frans Kellendonk*. Amsterdam 1998. p. 60

²⁷ Goedegebuure, J., *Nederlandse schrijvers en religie; 1960-2010* Nijmegen 2010. p. 16

de Ferdinand Bordewijk Prijs. Belangrijke thema's in het werk van Kellendonk zijn – volgens Bosboom, die een dissertatie schreef over het oeuvre van Kellendonk – geld, maatschappijkritiek, liefde, kunst, bouw, dromen en verlangen.²⁸ Dit is een wat globale weergave van thema's. Deze lijst kan nog specifieker worden gedefinieerd met de thema's: gemeenschap en eenzaamheid, het verstrijken van de tijd, individualisme en de christelijke heilsfeiten. Daarnaast heeft hij zich in zijn essays en interviews kritisch uitgelaten over de multiculturele samenleving – wat ook terugkomt in 'Buitenlandse dienst' – secularisering en individualisering en de bedrieglijkheid van het realisme.

Hoofdstuk 2

Citaten die architectst en fenotekst verbinden

²⁸ Bosboom, R., *Zuilen van stof; het oeuvre van Frans Kellendonk* Nijmegen 1994. Deel: exegese.

Een citaat is een letterlijke herhaling van de architectst binnen een nieuw tekstueel kader, namelijk de fenotekst. Het is belangrijk te beseffen dat de geciteerde tekst in de fenotekst een andere relatie aangaat met zijn omgeving dan in de architectst. Een citaat is herkenbaar aan bijvoorbeeld de taal waarin het citaat wordt weergegeven of typografische kenmerken als aanhalingstekens of cursivering. Een citaat kan een zin zijn of een enkel woord- deze noemt men lexicale citaten²⁹. Eigennamen kunnen ook geciteerd worden, dan staan zij voor het gehele discours waaruit zij stammen.³⁰ Deze laatste opmerking dient als inleidende notie voor dit hoofdstuk.

2.1 Namen

Een in het oog springend citaat is de naamgeving van de twee hoofdpersonages in 'Buitenlandse Dienst', respectievelijk Job en God. In de architectst is Job een gelovige die bekend staat als “onberispelijk en rechtschapen”³¹, en God de Majesteit, het Opperwezen, door de Joodse religieuzen geschreven als JHWH. Job in de fenotekst, door zijn huishoudelijke hulp “manier Job”³² genoemd, is een werkeloze leraar, die van zijn uitkering een huishoudelijke hulp betaalt. Gamal, een uit Egypte afkomstige jongeman, ondertekent zijn brieven met “God”³³. Wat opvallend is aan deze naamgeving is de omdraaiing van de hoge en lage status van God en Job. God in de architectst – JHWH, heerser van hemel en aarde – is in de fenotekst verlaagd tot schoonmaker. In de architectst is Job de uitverkorene, een lijdend mens door toedoen van God, slachtoffer van krachten die buiten hem liggen, en in de fenotekst is hij de meerdere. Job is werkgever, God werknemer. Job is de baas, God de knecht. Door een mens de naam 'God' te geven en hem daarbij ook een lage sociale status toe te kennen heeft Kellendonk in 'Buitenlandse Dienst' een belangrijke conventie doorbroken. Het absoluut hoge wordt klein en afhankelijk gemaakt. Hierdoor wordt zichtbaar gemaakt dat, anders dan in de architectst, aan de naam van het personage geen bepaalde autoriteit of rol ontleend kan worden.

In Kellendonks verhaal wisselt die autoriteit elke keer. De werkgever-werknemer relatie tussen Job en Gamal doet vermoeden dat de autoriteit bij Job ligt, door in dienst te zijn van manier Job is 'Gamal/God' vrij: “Ik benijd hem die vrijheid [sic]. Het is me een voorrecht hem die vrijheid een beetje mogelijk te kunnen maken. En het mooiste van al is dat ik, een werkloze, dank zij hem een werkgever kan zijn.”³⁴ Gamals vrijheid is echter niet onvoorwaardelijk. Voor zijn vrijheid moet hij een prijs betalen, namelijk gebonden zijn aan Job. Gamal zou immers niet vrij zijn als Job hem niet wekelijks zijn loon uitbetaalde.

²⁹ Claes, P., *Echo's echo's; de kunst van de allusie*. Amsterdam 1988. p. 63

³⁰ Claes, P., *Echo's echo's*. 1988. p. 63

³¹ *Job 1, 1*

Ik gebruik de Willibrordvertaling als ik verwijs naar Bijbelteksten. Frans Kellendonk verwijst in 'Buitenlandse dienst' naar de Petrus Canisiusvertaling (1939), een complete rooms-katholieke uitgave van de Bijbel. De Willibrordvertaling is ook een rooms-katholieke uitgave van de Bijbel, en is geschreven ter vervanging van de Petrus Canisiusvertaling.

³² Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. In: *Namen en gezichten*. 3e dr. Amsterdam 1989. p. 20

³³ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. p. 22

³⁴ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. In: *Namen en gezichten*. 3e dr. Amsterdam 1989. p. 17

Echter, de ogenschijnlijke werkgever-werknemer relatie is niet wat het lijkt. Want hoewel God gebonden is aan Job, is ook Job gebonden aan God. Hun relatie bestaat namelijk bij de gratie van een fors aantal ongeschreven regels, die geïnitieerd zijn door Gamal. Zo wordt Job elke dinsdag zijn huis uitgewerkt, omdat Gamal niet wenst “onder het werk gezien te worden”³⁵. Doordat het verhaal bestaat uit dagboekfragmenten van “manier Job” – de lezer heeft op die manier alleen beschikking over het eenzijdige, subjectieve verhaal van Job – zien we hoe erg Gamal het leven van Job beheerst. Dat is ook te zien aan de reactie van Job op de tijd dat hij zijn huis weer in mag, twintig over twaalf, want: “Dat tijdstip is door Gamal bedongen, ik vermoed omdat hij klokke twaalf moet bidden.”³⁶ Ook het uitbetalen van het loon is in de loop van de tijd een gereguleerd onderdeel geworden. Het briefje van vijftwintig mag niet rechtstreeks overhandigd worden, maar “Ik dien het op de rand van de tafel te leggen en het daarna zogenaamd te vergeten. Alleen dan [...] is hij zo goed het zich toe te eigenen”³⁷.

Zoals ik al heb gezegd, wordt door de verwisseling van de hoge en lage sociale status van Job en God, de conventionele autoriteitsrelatie doorbroken. God is niet meer per definitie de hoge en Job de lage. Het is echter ook niet het omgekeerde. Job is in 'Buitenlandse dienst' ook niet 'de baas' over God. Job en God hebben macht over elkaar. Enerzijds heeft Job macht over God omdat hij de man is met het geld, zonder dat kan God niet leven. Anderzijds heeft ook Gamal zeggenschap over Job, alleen al het feit dat Job vaak aan hem refereert in zijn dagboeken is daar een bewijs van. Hiermee is het verhaal nog steeds niet afgelopen, want hoewel 'manier Job' Gamal afschildert als een tiran wil hij zielsgraag de relatie met hem veranderen:

Ik schrijf het om er een ontknoping mee te bewerkstelligen, een verzoening, een ruzie desnoods. Het slot ligt aan de overzijde van de stilte achter de laatste zin. Ik zal zorgen dat Gamal deze bladzijden onder ogen krijgt. Ik zal ze op tafel leggen. Hij zal de verlokking van zijn eigen naam niet kunnen weerstaan. Dan zal hij zichzelf door mijn ogen zien. Ik ben je vriend, Gamal! Vroegere verhalen hebben het leven slechts beschreven; dit verhaal moet mijn leven veranderen.³⁸

Zo staat de situatie ervoor aan het begin van het verhaal. Het verhaal is eigenlijk een queeste naar een ontknoping, verzoening of ruzie, een mogelijkheid om gedachten uit te spreken.

2.2 Weversspoel

“Mijn dagen zijn sneller dan een weversspoel, en lopen af, bij gebrek aan draad.” Door de cursivering is het direct duidelijk dat het hier gaat om een citaat. Het citaat is afkomstig uit *Job*. In *Job 7* zet Job uiteen, aan de hand van verschillende voorbeelden hoe vluchtig zijn leven is. Dit doet hij met de volgende woorden: “Mijn dagen verschromen sneller dan een weversspoel, ze lopen af, zonder hoop.” (*Job 7, 6*). Men hoeft geen nauwkeurige lezer te zijn om te zien wat hier gebeurt. De woorden 'zonder hoop' uit de architectuur zijn in de fenotekst vervangen door 'bij gebrek aan draad'. Volgend op deze constatering komt de vraag naar de functie

³⁵ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. 1989. p. 11

³⁶ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. 1989. p. 14

³⁷ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. 1989. p. 15

³⁸ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. 1989. p. 18

van dit verschil.

Job in de architekst doet zijn beklag. Parafrazerend zegt hij: 'Zonder hoop op betere tijden lopen mijn levensdagen snel af.' Job in de fenotekst doet ook zijn beklag, maar zijn klacht heeft een andere reden dan die in de architekst. Job zegt: 'Mijn levensdagen lopen snel af, de teerspijs is namelijk bijna op.' Deze twee citaten met elkaar vergeleken brengen mij bij de essentie van mijn scriptie. Waar in de architekst het leven zin heeft bij gratie van hoop, vertrouwen en verwachting, zijn in de fenotekst deze 'grote woorden' ingewisseld voor iets banaals. Zonder draad, zonder dagbesteding, zonder levensinhoud is het leven van Job even nutteloos als een weverspoel zonder draad. Wat gebeurt er met de betekenis van het verhaal nu de connotatie van het citaat is veranderd? Geloof en hoop zijn twee synoniemen van elkaar in het christelijk geloof. Door eliminatie van het woord 'hoop' is het hele geloofsdiscours op een zijspoor gezet, maar toch valt het op door zijn afwezigheid. Wat ervoor in de plaats is gekomen is een alledaags beeld. *Jobs time is over*. Zijn marginale leven in de bijstand is het leven niet waard; zo wordt dat door Job gevoeld. Waar in het christelijk geloof juist de hoop het leven levenswaard maakt, wordt in 'Buitenlandse dienst' het leven als miserabel (h)erkend.

Hoofdstuk 3

Allusies die architekst en fenotekst verbinden

3.1 De engel met het zwaard

Wanneer Gamal op dinsdagochtend op de stoep staat en Job het huis moet verlaten om hem rustig te laten schoonmaken, lijkt het alsof “een engel met vlammend zwaard me op de hielen zit.”³⁹ Dit is geen allusie naar *Job*, maar naar het boek *Genesis*. Aan het begin van het christelijke geloofsboek *de Bijbel*, wordt verteld over de eerste zonde. In de hof van Eden was dientengevolge geen plaats meer voor de mens, daarom besloot God de mens uit de tuin te zetten: “Hij verjoeg dus de mens uit de tuin, en aan de oostkant van de tuin van Eden plaatste Hij de kerubs en de vlam van het wentelend zwaard, om de weg naar de boom van het leven te bewaken.”⁴⁰ God verzegelde het paradijs voor de eerste mensen met een vlammend zwaard. Door gebruikmaking van dit beeld wordt het voor de lezer duidelijk hoe Job en God/Gamal in de fenotekst zich tot elkaar verhouden. Zoals eerder gezegd krijgt men met opzet een subjectieve versie van het verhaal te lezen, wat inzicht geeft in Jobs visie op Gamal. Hij ziet hem als 'een engel met het zwaard', als de bewaker van zijn paradijs, zijn “etagewoninkje”⁴¹, zijn “tweede lichaam”⁴². Net als voor Adam en Eva, is ook voor Job het paradijs hermetisch afgesloten.

De ironie van deze allusie komt tot stand door het verbinding van een klassiek verhaal met een kleinburgerlijk tafereel. Doordat Job deze vergelijking zelf te berde brengt, komt men erachter hoe totaal Job het gevoel voor werkelijkheid en verhoudingen uit het oog heeft verloren. Zijn solipsisme⁴³ heeft vruchten afgeworpen. Het feit dat Job zich vergelijkt met de eerste mensen en zijn situatie met de verdrijving uit het paradijs, illustreert zijn megalomanie.

3.2 Job 40

Ik ben de krokodil. Ik rust in de modder, tussen de waterwilgen, beschermt door de schaduw van de lotus. Door mijn niezen danst het licht, maar ik ben teder, liefdevol houd ik mijn kaken open voor het krokodilwachtertje, dat over mijn tanden wandelt en daar met zijn lange snavel de etensresten en de bloedzuigers wegpikt. Jij bent dat vogeltje, Gamal! Elke dinsdag ontvang ik hem met het vaste voornemen hem te ontslaan, maar nooit doet zich een geschikte gelegenheid voor, zo strikt onze omgang gereguleerd.⁴⁴

In dit citaat wordt naar de architekst verwezen door combinatie van verschillende elementen van *Job 40, 20-41, 25*.⁴⁵ In de architekst is God aan het woord en toont Hij via allerlei voorbeelden uit de natuur zijn almacht aan. Hij wijst bijvoorbeeld op de dageraad, op de oorsprong van het licht, het uitspannel en het dierenrijk. Een van Zijn specifieke voorbeelden is de krokodil. Dit dier wordt allereerst door Job in zijn monoloog gepresenteerd als het chaosmonster, als tegenvoeter van de schepping.⁴⁶ God refereert in Zijn rede dus aan

³⁹ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. In: *Namen en gezichten*. 3e dr. Amsterdam 1989. p. 12

⁴⁰ *Genesis 3, 24*

⁴¹ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. In: *Namen en gezichten*. 3e dr. Amsterdam 1989. p. 12

⁴² Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. 1989. p. 12

⁴³ Deze term heb ik overgenomen uit 'Gevangen in beeld en gelijkenis' naar voorbeeld van J. Goedegebuure die Job dusdanig heeft gekarakteriseerd.

⁴⁴ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. In: *Namen en gezichten*. 3e dr. Amsterdam 1989. p. 29

⁴⁵ Goedegebuure, J. 'Gevangen in beeld en gelijkenis'. In: *De Schrift herschreven; de Bijbel in de moderne literatuur*. Amsterdam 1993. p. 66

⁴⁶ Wolde, E. ten, *Meneer en mevrouw Job; Job in gesprek met zijn vrouw, zijn vrienden en God*. Baarn 1991. p. 138

deze woorden van Job, en maakt Hij hem duidelijk dat dit chaosmonster in en naast de schepping blijft bestaan⁴⁷. Chaos en schepping zijn dus blijkbaar geen tegenpolen, het een sluit het ander niet uit. God laat door dit voorbeeld zien dat voor Hem de categorieën van orde en chaos niet van toepassing zijn. In de fenotekst heeft dit gedeelte echter een geheel andere functie. De 'ik' die hier spreekt, is Job. Job is de krokodil die stil en onverstoord aan de waterrand ligt, en tussen zijn kaken springt daar een krokodilwachtertje. Een krokodilwachter, ook wel Egyptische plevier genoemd, en de krokodil hebben een mutualistische relatie. In de allusie wordt een hardnekkige mythe aangehaald, die vertelt dat de krokodilwachter in de bek van de krokodil parasieten wegpikt⁴⁸.

De allusie speelt ten eerste met de omkering van de verhoudingen tussen hoog en laag. Job, de mens, in de architectuur duidelijk ondergeschikt aan God, wordt in de fenotekst geïdentificeerd met de krokodil, het schrikbeeld van het dierenrijk. God, in de architectuur de Almachtige, wordt in de fenotekst klein, lief en onschuldig gemaakt. Volgens Goedegebuure beklemtoont deze passage “de welwillendheid van de heer”⁴⁹, maar dat is niet het enige waar deze passage op doelt. Deze allusie onderstreept ook heel duidelijk de afhankelijke relatie van gastheer en gast. Job en God zijn aan elkaar verbonden. Zonder krokodil geen voedsel voor het vogeltje, zonder vogeltje geen parasietvrije bek van de krokodil. Met deze allusie wordt een nieuw aspect toegevoegd aan de relatie tussen God en mens, namelijk hun beider voortbestaan hangt af van de ander.

3.3 Het huis van de slavernij

“Wat ben jij voor iemand, Gamal, dat je het huis van je slavernij toen met geen blik hebt willen gedenken?”⁵⁰ Met deze vraag eindigt het verhaal 'Buitenlandse dienst'. Deze vraag bevat een verwijzing, niet naar *Job*, maar naar een verhaal over de geschiedenis van het Joodse volk, dat volgens de Bijbelse verhalen geknecht is geweest in Egypte. Jarenlang hebben ze gezwoegd en slavenarbeid verricht onder tirannieke overheersing van de farao. Dit heeft hen uitgeput en ze roepen om hun HEER om hen te bevrijden. God antwoordt hen in de persoon van zijn uitverkoren knecht Mozes, hij moet zijn volk uit “het slavenhuis”⁵¹ verlossen: “Maar omdat de HEER u liefhad en Hij de eed aan uw vaders wilde nakomen, heeft de HEER u met sterke hand uit het slavenhuis geleid en u verlost uit de macht van de farao, de koning van Egypte.”⁵² Dit verhaal is, net als het verhaal van Job, een lijdensgeschiedenis, niet van één persoon, maar van een heel volk. Daarnaast is dit ook een verwijzing naar het geboorteland van Gamal, “Hij komt uit Egypte.”⁵³.

Wat is het effect van deze allusie op de fenotekst? Ten eerste kijkt Gamal niet om naar 'het huis van

⁴⁷ Wolde, E. ten, *Meneer en mevrouw Job*. 1991. p. 138

⁴⁸ Voor deze trivia heb ik Wikipedia geraadpleegd. Zoekterm: krokodilwachter, op 1 februari 2011

⁴⁹ Goedegebuure, J. 'Gevangen in beeld en gelijkenis'. In: *De Schrift herschreven; de Bijbel in de moderne literatuur*. Amsterdam 1993. p. 67

⁵⁰ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. In: *Namen en gezichten*. 3e dr. Amsterdam 1989. p. 31

⁵¹ *Deuteronomium* 7, 8

⁵² *Deuteronomium* 7, 8

⁵³ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. In: *Namen en gezichten*. 3e dr. Amsterdam 1989. p. 10

de slavernij'. Dit betekent dat hij jarenlang slaaf geweest is. God geknecht door Job; God slaaf, Job meester. De oorspronkelijke machtsverhoudingen zijn omgekeerd, blijkens de huidige situatie. Ten tweede worden ook ten opzichte van de geschiedenis de rollen omgedraaid. Gamal, afstammeling van de Egyptenaren, het volk dat Gods uitverkorenen jarenlang geknecht heeft, wordt nu zelf geknecht. Het lijkt erop dat het schepsel (bewust of onbewust) zich wreekt op zijn God.

3.4 God als een volgtijger

Aan het einde van het verhaal wordt een metafoor gebruikt om de verhoudingen tussen God en mens op te helderen: “Tijdens de rest van mijn wandeling, die zoals altijd voert langs een parcours zo grillig dat ik het zelf niet zou kunnen natrekken, [...] bekruipt me bij herhaling het gevoel dat hij [Job] zich nog steeds in mijn buurt ophoudt, als een volgtijger.⁵⁴ Deze metafoor is geen letterlijk citaat uit *Job*, maar is wel een zinspeling op de volgende tekst: “Kijkt U nou nooit eens de andere kant op? [...] Heb ik gezondigd, wat doe ik U aan, bewaker van de mensen?”⁵⁵. Het dragend element tussen beide vergelijkingen is dat God als een 'stalker' wordt voorgesteld. Ten onrechte zo blijkt, want het is “Een gevoel dat dan telkens op niets waarneembaars blijkt te berusten.”⁵⁶ De paranoïde gedachten van Job worden niet gestaafd. God is zich in zekere zin 'van geen kwaad bewust'. De metafoor past precies in het beeld dat in het verhaal van Job wordt geschapen. De in zijn solipsisme verdwaalde Job ziet een niet falsifieerbare werkelijkheid, waarin God constant over zijn schouder zit mee te loeren. Die werkelijkheid zit echter enkel in zijn hoofd, waarschijnlijk laat Jobs leven God totaal koud. Men kan dit echter ook niet zeker weten, omdat enkel de gedachten en interpretaties van Job op papier staan. Job projecteert zijn eigen waanideeën op Gamal: “Getier van een achtervolgingswaaninnige is het, onmiskenbaar.”⁵⁷, een typisch geval van 'de pot verwijt de ketel'.

Voor de interpretatie van de relatie tussen God en mens heeft bovenstaand citaat grote gevolgen. In de fenotekst en in de architectekst wordt door Job alles in verband gebracht met God: God zou hem op de hielen zitten, Hij zou dit lijden veroorzaken, Hij zou met van alles bezig zijn om Zijn schepsel lastig te vallen. Door de observatie dat dit 'gevoel op niets waarneembaars berust' wordt duidelijk dat God zich in negatieve, noch in positieve zin, zo inspant voor de mens, als deze denkt. Met andere woorden God is onverschillig voor 's mensen lot.

3.5 Het recht

“Non liquet”⁵⁸ – Latijn voor 'het is onduidelijk' of 'het is onbewezen' – is een juridische term en wordt gebruikt in situaties waar bepaalde wetten niet van toepassing zijn. Vrij vertaald gaat het in zulke situaties dus om de mazen van de wet. Job gebruikt deze term als reactie op Gamals brief: “Juist omdat het verzinsels

⁵⁴ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. 1989. p. 31

⁵⁵ *Job 7, 19-20*

⁵⁶ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. In: *Namen en gezichten*. 3e dr. Amsterdam 1989. p. 31

⁵⁷ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. 1989. p. 27

⁵⁸ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. In: *Namen en gezichten*. 3e dr. Amsterdam 1989. p. 27

zijn heb ik er geen verweer tegen. *Non liquet.*”⁵⁹ In de brief beschuldigt Gamal Job ervan dat hij zijn beloftes niet nakomt. Door het gebruik van deze term komt het recht 'Buitenlandse dienst' in gewandeld. Job wordt door Gamal voor het recht gedaagd: Gamal is de aanklager en Job de beklaagde. Job kan zich niet verweren tegen Gamals aantijgingen, daarom neemt hij zijn toevlucht tot het 'non liquet', hiermee wil hij zoveel zeggen als: er is geen bewijs voor Gamals beschuldigingen. Deze juridische term zinspeelt op passages in de architectst die ook over het recht gaan. Job haalt ook het beeld van de rechtbank aan in zijn aanklacht tegen God: “Hij is geen mens zoals ik, mijn aanklacht vindt nergens gehoor, tegen Hem kan ik niet procederen”⁶⁰. Gamal in de fenotekst en Job in de architectst zijn beiden aanklagers, maar wel met een verschillend doel: in de fenotekst beschuldigt Gamal/God Job, maar in de architectst beschuldigt Job God. In de architectst is de mens teleurgesteld in zijn God, in de fenotekst voelt God zich bedrogen door de mens.

Hoofdstuk 4

Thema's die architectst en fenotekst verbinden

4.1 Dialogen

Als Job in de architectst aan God vraagt waarom hem al dit lijden overkomt, houdt God zich lang doof. Toch gaat Hij uiteindelijk spreken: “Toen begon de HEER in storm en wind tot Job te spreken”⁶¹. Hier komt een overeenkomst tussen architectst en fenotekst aan het licht. De communicatie tussen God en Job verloopt in

⁵⁹ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. 1989. p. 27

⁶⁰ *Job 9, 32*

⁶¹ *Job 38, 1*

beide teksten indirect. In de architectkst is Gods spreken verhuld door de storm, in de fenotekst is de communicatie tussen beide partijen verhuld door het gebruik van brieven en door de Nederlandse taal. Job in de architectkst, krijgt antwoord, hij is gehoord. Bij Job in de architectkst gaat het niet op die manier. Want hoewel hij op zijn schrijven een antwoord verwacht – “ik schrijf het om er een ontknoping mee te bewerkstelligen, een verzoening, een ruzie desnoods.”⁶² – gebeurt er niets. Er lijkt iets te gaan gebeuren op het moment dat Gamal hem een brief schrijft, maar uiteindelijk leidt dit tot niets dan teleurstelling. In de architectkst waren God en Job in staat met elkaar te communiceren en elkaar te begrijpen, in de fenotekst is er tussen God/Gamal en Job geen sprake van normale communicatie. De gereglementeerde plichtplegingen staan het gesprek en intermenselijk contact in de weg.

Daarnaast komt nog het feit dat Gamal een illegale vluchteling is, die het Nederlands niet goed beheerst: “Soms komt de vertaling van binnen verkeerd naar buiten.”⁶³, zegt hij in zijn brief. De sociale conventies van beide culturen botsen en worden van weerszijden niet gewaardeerd en begrepen. In Kellendonks werk is multiculturaliteit een bekend thema en in 'Buitenlandse dienst' geeft hij hier een problematische voorstelling van. In 'Buitenlandse dienst' zien we hoe Job een multiculturele beproeving moet doorstaan. Het contact tussen beide culturen, hoe graag Job ook wil dat het standhoudt, strandt. Dit is voor een groot deel te wijten aan onwetendheid, maar voor een nog groter deel aan de graagte waarmee Job Gamals gedrag interpreteert. Désanne van Brederode zou Job zien als typische Nederlander, die het gedrag van Gamal probeert te verklaren aan de hand van stereotiepe beelden van 'de buitenlander'. Zij zegt namelijk in een artikel in *Trouw* het volgende over vluchtelingen: “Als je het overdreven stelt, worden vluchtelingen hier in Nederland opnieuw of werkelijk gevangenen: we sluiten ze op in een karikatuur, pinnen ze vast op hun verleden, geven hun een welomschreven rol in ons toneelstuk, en o wee, als ze eens iets zeggen wat niet in het script staat.”⁶⁴ Zo staat het er ook voor Gamal voor. En daarbij komt, dat het volgens Gamal, onbegonnen werk is om met elkaar te praten. Hij zegt het immers met zo weinig woorden: “U bent wat u verstaat.”⁶⁵. Gamal heeft de menselijke geest met dit citaat juist getypeerd. Men kan immers niet los van zijn eigen kaders interpreteren. De mens is altijd aan zichzelf gebonden en kan nooit waardevrij de ander tegemoet treden. In 'Buitenlandse dienst' is te zien hoe de complicerende factor van twee verschillende culturen het contact met de ander extra bemoeilijkt. Nog moeilijker is het onmogelijke contact tussen God – de Ander met een hoofdletter – en mens. Kellendonk expliciteert hier dat een gedachtewisseling met God, zoals Job en God in de architectkst hadden, een illusie is.

4.2 Wederzijdse beeldvorming

Een ander opvallend thema is dat zowel in het boek Job als in 'Buitenlandse dienst' de beeldvorming van de

⁶² Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. In: *Namen en gezichten*. 3e dr. Amsterdam 1989. p. 18

⁶³ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. 1989. p. 22

⁶⁴ Brederode, D. van, 'Vluchten kan niet meer'. In: *Trouw; Letter & Geest*. Zaterdag 29 januari 2011

⁶⁵ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. In: *Namen en gezichten*. 3e dr. Amsterdam 1989. p. 22

personages tot stand komt door de ogen van de ander. In het boek Job zijn het Jobs vrienden die een beeld hebben van Job en God en ook Job zelf beziet zijn vrienden en God vanuit zijn eigen perspectief. In het vacuüm dat daartussen bestaat komen de uitgebreide dialogen tot stand. Hierin wordt het perspectief waarin men de ander ziet bevraagd, en bevestigd.

In de dialogen in de architekst wordt iedereen scherp neergezet. Zo zien de vrienden God in het kader van de rechtvaardige vergelding, daarmee plaatsen ze zich in de traditie van hun voorouders. Dit blijft niet latent, maar ze refereren er heel bewust aan: “Vraag het de vorige generatie, informeer naar hun ervaring. Wij zijn van gisteren, weten niets, ons leven hier is vluchtig als een schaduw.”⁶⁶ God is volgens hen het wezen dat het goede beloont en het kwade straft. Dit komt expliciet tot uitdrukking in de volgende tekstgedeeltes: “Hij [de goddeloze] ontkomt niet aan die duistere wereld, haar gloed verdort zijn loten, zij ontkomen niet aan die hete adem.”⁶⁷, en: “Als je terugkeert tot de Almachtige, zul je opgebouwd zijn en alle onrecht van je woning weghouden.”⁶⁸. Ook Job wordt door zijn vrienden onder de loep genomen. Hoewel zijn vrienden aanvankelijk troostend en bemoedigend aan Jobs zijde stonden, verandert deze houding als Job opstandig wordt. Jobs vrienden kunnen Jobs ongeluk alleen maar verklaren met behulp van de traditie, die hen leert dat ongeluk degenen treft die gezondigd hebben: “Kan een sterveling rechtvaardig zijn voor God, een mens onbesmet voor zijn maker? Zelfs in zijn dienaren stelt Hij geen vertrouwen, zelfs in zijn engelen bespeurt Hij nog smetten.”⁶⁹, en: “Maar als Hij je voor het gerecht daagt en met jou in het geding treedt, gebeurt dat dan vanwege je vroomheid? Is het niet vanwege je slechtheid? [...]”⁷⁰. Job zelf echter wil met God de discussie aangaan en wil op zoek gaan naar de ware gedaante van God. Job kan niet met een God uit de voeten, zoals Hij in de traditie gepresenteerd wordt. Hij voelt zich door God bekeken en opgejaagd: “U bezoekt hem iedere ochtend, U test hem ieder ogenblik.”⁷¹, en “Heb ik gezondigd, wat doe ik U aan, bewaker van de mensen?”⁷². Job komt erachter dat God van een geheel andere orde is dan zijn schepping, dus het is heel terecht dat hij afvraagt of God en mens wel van eenzelfde orde zijn: “Hebt U ook maar mensenogen? Ziet U zoals wij?”⁷³.

In de fenotekst ontstaat deze wederzijdse beeldvorming op een haast gelijke wijze. Want zoals in de dialogen enkel een subjectief beeld wordt gegeven van de personages, zo gebeurt dat ook in 'Buitenlandse dienst'. Hier is Job aan het woord in zijn dagboek en krijgen we van hem en van Gamal een subjectieve beschrijving onder ogen. Job interpreteert Gamals gedrag over het algemeen ronduit negatief: “alsof ik niet voel dat hij me die drie keer tot in zijn mohammedaanse hel zal blijven nadragen.”⁷⁴, denkt hij als Gamal de drempel overstapt. Als Gamal op dinsdag zijn huis komt schoonmaken vergelijkt manier Job hem met “een

⁶⁶ Job 8, 8-9

⁶⁷ Job 15, 30

⁶⁸ Job 22, 23

⁶⁹ Job 4, 17-18

⁷⁰ Job 22, 4-5

⁷¹ Job 7, 18

⁷² Job 7, 20

⁷³ Job 10, 4

⁷⁴ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. In: *Namen en gezichten*. 3e dr. Amsterdam 1989. p. 10

engel met vlamvend zwaard.”⁷⁵ Gamal heeft veel te lijden van Jobs stereotyperingen, getuige de brief die hij aan Job schrijft. Mocht hij de intentie hebben gehad om bewijzen dat deze onjuist zijn, dan is het nog de vraag of Job ze zou hebben herzien. Niet alleen interpreteert manier Job Gamals gedrag als het betrekking heeft op zichzelf, maar ook als het betrekking heeft op een ander: “Een Dolly en zo'n preutse Arabier, daar kan niets goeds van komen.”⁷⁶

Zoals eerder gezegd in deze scriptie lijdt Job behoorlijk aan waanideeën ten gevolge van zijn solipsisme. Hij is niet in staat de juistheid van zijn observaties te verifiëren. Dat ze voor hem 'waar' zijn, is voldoende. Het verschil met *Job* is dat God nog in discussie gaat met Job en probeert het onjuiste beeld te herstellen, of althans, Hij prijst het in Job dat deze zich niet heeft laten misleiden door het dogmatische beeld van God. Deze dialoog ontbreekt in 'Buitenlandse dienst', en werkt hierdoor heel suggestief. Gamal/God doet geen moeite de subjectieve waarneming die te ontkennen of te bevestigen. In de fenotekst is God onverschillig tegenover het heersend denkbeeld, terwijl de God in de architekst God daar nog gevoelig voor is.

4.3 Lijden

Men kan lichamelijk, sociaal en existentieel lijden. Deze verdeling gebruik ik in het onderstaande gedeelte om het geheel structuur te geven. Job uit de architekst leed sociaal, maar ook lichamelijk en existentieel. Hij had een vrouw, kinderen, knechten en vrienden. Toch komt hij alleen te staan wanneer hij afstand neemt van het oude gedachtengoed over vergelding en rechtvaardigheid. Zijn vrienden nemen afstand van hem, en ook God, met wie hij dacht een relatie te hebben, laat het afweten. Maar ondanks dat de oude Job zich eenzaam voelt, is zijn omgeving nog wel bij hem betrokken, zijn vrienden en God, gaan namelijk de dialoog met hem aan.

De reden van Jobs lijden ligt niet bij hemzelf, maar ver van hem af, in de hemel. Opvallend is Satans aanwezigheid in die doorluchte sferen. Blijkbaar zijn God en hij vertrouwd met elkaar: “Op de dag dat de hemelingen gewoonlijk hun opwachting maken bij de HEER, kwam ook de satan met hen mee.”⁷⁷ Satan was dus een bekende in de hemel. Als de hemelingen met elkaar aan het vergaderen richt God ineens Satans aandacht op Job: “Hebt u gelet op Job, mijn dienaar?”⁷⁸ God pocht op Jobs rechtvaardigheid en godsdienstigheid, maar de Satan staat hier sceptisch tegenover: “Hij vreest God niet voor niets.”⁷⁹ Dan geeft God hem de opdracht om Job te beproeven. Satan mag hem onder vuur nemen om Job, als uitverkoren rechtvaardige, te beproeven. God levert het idee, de duivel doet de praktijk. De duivel zorgt ervoor dat Job lichamelijk lijdt: “Hij sloeg Job met kwaadaardige zweren van voetzool tot kruin.”⁸⁰ Dit lijden krijgt echter

⁷⁵ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. 1989. p. 12

⁷⁶ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. 1989. p. 19

⁷⁷ *Job 1, 6*

⁷⁸ *Job 1, 8*

⁷⁹ *Job 1, 9*

⁸⁰ *Job 2, 7*

niet veel nadruk, de verteltijd is kort (maar twee hoofdstukken wordt hierover verteld). Een notie die ik bij dit gedeelte wil maken is dat het concept van idee/God en praktijk/Satan in 'Buitenlandse dienst' samenvalt in de persoon van Gamal. In dit verhaal is hij God, zo is zijn naam immers, maar ook de beproever. Job lijdt immers door zijn bestaan.

In de architectst is door Jobs plotselinge verlies alle orde, rust en regelmaat uit het leven verdwenen: “Wat ik het meest vrees komt op mij af, wat mij angst aanjaagt heeft me getroffen; ik ken geen rust, geen vrede; ongedurigheid vergezelt mij.”⁸¹ Job krijgt een existentiële ervaring te verwerken, vanuit een hoek waaruit hij het nooit had verwacht. Als gevolg daarvan moet hij zijn wereld-, maar bovenal godsbeeld opgeven. Eigenlijk is dit Jobs ultieme beproeving. Door van zijn (vertrouwde) God afstand te nemen, staat hij open om te zien wie God nu is of wat Hij juist niet is. Job is uitverkoren om meer van Gods zijn te zien: “het inzicht dat Job heeft verworven is dat er een masterplan is van de schepping, maar dat de inhoud alleen aan God bekend is.”⁸²

Ook Job in de fenotekst ondergaat lijden. Geen lichamelijk lijden zoals in de architectst, want zijn gezondheid “is nog nooit zo goed geweest.”⁸³ Ook existentieel lijdt Job niet. Hij wordt immers getekend als iemand die zich heeft verzoend met de betekenisloosheid van zijn leven. “Zo besta ik uiteindelijk alleen nog voor mezelf. Doorgaans vind ik dat niet ondraaglijk, soms heb ik het gevoel dat ik op sterven na dood ben.”⁸⁴ Jobs lijden speelt zich af binnen het domein van 'de ander'. Job is een lijdend mens omdat hij eenzaam is. Zonder contact met de mensen volgen zijn dagen zich op in de enge regelmaat van zijn leven. “Mijn leven vloeit weg in regelmaat.”⁸⁵ Zijn dagboek is een instrument om zijn dagen te verslaan: “Ik doe er inderdaad verslag van, en zeer nauwgezet, van dit experiment in het laboratorium van de eenzaamheid.”⁸⁶ Job lijdt onder de ander, dat is te zien aan de grote rol die Gamal in zijn leven inneemt. Ook hoe Job aan zijn burens refereert, laat zien dat hij zelfs met hen geen contact heeft: “Die twee zijn ook werkloos. Praten doen ze al jaren niet meer.”⁸⁷ Job lijdt ook door zichzelf. Doordat hij de ander geen bestaansrecht verleent, hij interpreteert zelfs de kleinste gedraging met beangstigende negativiteit, praat hij zichzelf een ongegronde beduchtheid voor de ander aan. Ten tweede kenmerkt zijn lijden zich door onverschilligheid: “ik word gek van de onverschilligheid om me heen en daarom vlei ik me met de illusie dat ik word gehaat.”⁸⁸ Echt menselijk contact heeft manier Job met niemand. Hij zou willen dat hij dat had met zijn schoonmaker, maar alle vitaliteit is uit hun relatie gehaald door regels die ze elkaar hebben opgelegd: “zo strikt is onze omgang gereguleerd.”⁸⁹ Ten derde kan manier Job aan niemand zijn liefde en zorg kwijt, behalve aan zijn prullaria: “mijn liefde gaat op aan spulletjes, aan mijn boeken, mijn prenten, een oude asbak en een doos vol

⁸¹ *Job 3, 25-26*

⁸² Wolde, E. ten, *Meneer en mevrouw Job; Job in gesprek met zijn vrouw, zijn vrienden en God*. Baarn 1991. p. 148

⁸³ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. In: *Namen en gezichten*. 3e dr. Amsterdam 1989. p. 12

⁸⁴ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. 1989. p. 12

⁸⁵ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. 1989. p. 17

⁸⁶ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. 1989. p. 17

⁸⁷ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. In: *Namen en gezichten*. 3e dr. Amsterdam 1989. p. 24

⁸⁸ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. 1989. p. 23

⁸⁹ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. 1989. p. 29

wijnkurken niet uitgezonderd, stomme spulletjes die mijn genegenheid niet op de proef stellen en in die gestolde emotie gevangen zitten, als in amber.”⁹⁰ Uit dit laatste citaat valt ook af te lijden dat Job bang is lief te hebben. Ten vierde is Job voor niemand belangrijk. Hij is zich ervan bewust dat zijn bestaan er niet meer echt toe doet: “Zo verdwijn ik. Zo besta ik uiteindelijk alleen nog voor mezelf.”⁹¹, en om het een en ander nog wat betekenis te geven, doet hij verslag van zijn eigen leven in zijn dagboeken. Zo creëert hij in dit vacuüm van eenzaamheid voor zichzelf een back-up: “Wanneer heb ik die vleugellamme spreew op mijn stoep gevonden? – het had vanochtend kunnen zijn, maar ik moet er vijf cahiers voor terug, het is jaren geleden.”⁹²

Waar Job in de architectst zich bezighield met vragen naar het hoge, houdt Job in de fenotekst zich meer bezig met het lage, aardse en gewone. Dit komt duidelijk naar voren in de manieren waarop beiden lijden. Job in de architectst lijdt vooral lichamelijk en existentieel en Job in de fenotekst lijdt vooral sociaal. Dit laatste is ook een verwijzing naar de tijdgeest. In westerse rijkdom kan men alles hebben, maar velen kennen niet eens hun buurtbewoners en verdwalen, bij gebrek aan gemeenschap, in de krochten van hun eigen geest.

Hoofdstuk 5

Beeldspraak die architectst en fenotekst verbindt

5.1 Relatie als krachtenveld

Een heel krachtige metafoor die iets zegt over de relatie tussen God en Job komt helemaal aan het einde van het verhaal. “Manier Job” komt op een van zijn wandelingen Gamal tegen en neemt dan het besluit een einde te maken aan alle regels die hun relatie tot dan toe hebben verziekt: “Als ik nu naar hem toe ga zullen we het moeten stellen zonder onze ingesleten rituelen. Dit is onze kans om opnieuw te beginnen.”⁹³ Job wil Gamals aandacht trekken, maar dat lukt niet: “Wanneer ik hem bij zijn arm wil pakken is het alsof we twee gelijke magnetische polen zijn – het lukt me niet, ik moet hem laten gaan.”⁹⁴ Job en God kunnen in de fenotekst

⁹⁰ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. 1989. p. 12

⁹¹ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. 1989. p. 12

⁹² Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. 1989. p. 17

⁹³ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. In: *Namen en gezichten*. 3e dr. Amsterdam 1989. p. 29

⁹⁴ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. 1989. p. 31

geen relatie aangaan: ze begrijpen elkaar niet, hebben andere sociale conventies, ze vervallen in gereguleerd gedrag, zijn afkomstig uit verschillende culturen. Ze glijden zozeg als melk en olie langs elkaar heen. De hierboven geciteerde metafoer van de twee magnetische polen maakt duidelijk hoe de verhouding is tussen God en Job en tussen God en mens: het zijn twee krachten die elkaar constant aantrekken en afstoten. Tussen deze twee gelijke krachten (want dat zijn ze, anders had Job Gamal wel kunnen aanraken) is het gewoonweg onmogelijk om van een relatie te spreken. Dit is niet de eerste keer dat deze conclusie getrokken wordt. In hoofdstuk 3.2 heb ik ook over deze gelijkwaardige krachten gesproken en in hoofdstuk 4.1 heb ik naar aanleiding van de ontbrekende dialoog gezegd dat tussen God en mens niet gesproken kan worden van contact. Voor God en mens is het onmogelijk om te functioneren in een waardevrije relatie. Hun verschillende culturen laten dat niet toe, door de regels die ze hebben kunnen ze juist met elkaar omgaan. Enerzijds zijn die regels hun redding, anderzijds zijn de regels de relatie geworden.

5.2 De wetenschap

Manier Job doet verslag in zijn dagboek van “dit experiment in het laboratorium van eenzaamheid”⁹⁵. Met het laboratorium associeert men onvermijdelijk de wetenschap, proeven, statistiek en een klinische omgeving. Job in de fenotekst is testmateriaal. Hij is een proefdier, een rat, muis, worm of eendagsvlieg in het laboratorium van eenzaamheid. Hier moet hij zijn leven leiden zonder sociale omgeving. Echter, in de architectst is de situatie anders. Hier is Job in de architectst de 'beproevede uitverkorene'. Door God en Satan is hij onder handen genomen en heeft hij alles verloren wat hij liefhad. Praktisch maakt het voor beiden niet uit voor wiens experiment ze gebruikt worden, maar het maakt wel uit of men een uitverkorene is, of *random* testmateriaal. Voor Job in de fenotekst is dit het einde van het verhaal, hij heeft afgedaan, maar voor Job in de architectst gloort licht aan de horizon. Hoewel zijn dagen nu verschieten zonder hoop, zal de beproeving stoppen en zal hij de hoop terugvinden aan het einde van het verhaal en zal hij door God beloond worden.

Hoofdstuk 6

Conclusies met betrekking tot de functie van verschillen en overeenkomsten in architectst en fenotekst.

In deze scriptie ben ik op zoek naar het antwoord op de volgende vraagstelling: 'een concretisering van de traditionele intertekstualiteitstheorie aan de hand van het motief *Job* in het verhaal 'Buitenlandse dienst' aan de hand van citaten, allusies, thema's en metaforen en zal ik de functie aanduiden van formele en semantische verschillen en overeenkomsten tussen de architectst en de fenotekst'. Ik heb de intertekstualiteitstheorie geconcretiseerd doordat ik vier tekstuele eigenschappen in beide teksten heb vergeleken. Intertekst kwam tot stand door een vergelijking van citaten, allusies, thema's en beeldspraak. Op deze manier is de interpretatie van de fenotekst controleerbaar en systematisch verlopen. In bovenstaande hoofdstukken heb ik de formele en semantische verschillen en overeenkomsten aangeduid. In het hoofdstuk

⁹⁵ Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. 1989. p. 17

'Citaten' heb ik ten eerste de naamgeving van Job en God, en daaraan gekoppeld hun sociale status, behandeld. Ten tweede is een deel van dat hoofdstuk besteed aan het citaat van de weversspool uit *Job 7, 6*. In het hoofdstuk 'Allusies' heb ik aandacht besteed aan de verwijzing naar 'de engel met het zwaard', de plaats van *Job 40*, de verwijzing naar 'het huis van de slavernij', aan de referentie aan 'God als volgtijger' en 'het recht' in architectst en fenotekst. In het hoofdstuk 'Thema's' heb ik achtereenvolgens stilgestaan bij dialogen, wederzijdse beeldvorming en lijden. En ten slotte heb ik de twee metaforen 'relatie als krachtenveld' en 'de wetenschap' besproken. In deze conclusie ga ik de overeenkomsten en verschillen bereken en zal ik tenslotte een definitieve conclusie trekken over de functie van die overeenkomsten en verschillen.

6.1 Overeenkomsten

Wat in beide teksten overeenkomt is de wederzijdse beeldvorming, een begrip dat Jaap Goedegebuure heeft uitgelegd in zijn artikel 'Gevangen in beeld en gelijkenis'. Zowel in de architectst als in de fenotekst worden de personages weergegeven door de ogen van de ander. Er is geen objectieve reflecterende stem van de auteur die bepaalde vooronderstellingen afzwakt of juist aanmoedigt. Wat men overhoudt is een eenzijdig, gekleurd verslag dat van zowel het subject als object gevangen maakt. Daarnaast wordt er in beide teksten op een indirecte manier gecommuniceerd, wat veel ruimte laat voor de interpret. Een andere overeenkomst tussen beide teksten is de centrale rol die het lijden speelt. Wel gebeurt dat in beide op een andere manier. In de architectst lijdt Job het meest vanwege zijn existentiële verwarring, Job in de fenotekst lijdt vanwege zijn sociale irrelevantie. Hij doet er niet toe, hij is eenzaam en werkloos en heeft met niemand een betekenisvolle relatie. Niet met zijn burens, niet met zijn Egyptische huishouder. De enige met wie Job van gedachten kan wisselen is met zichzelf. Wat ook een belangrijke rol speelt in beide teksten is het fenomeen 'beproeving'. In *Job* is heeft dit echter een positieve connotatie, Job is namelijk een uitverkorene. In 'Buitenlandse dienst' heeft die positieve connotatie van beproeving plaatsgemaakt voor een negatieve connotatie. Job is namelijk niet de uitverkorene, maar de speelbal van een experiment. Voor 'het experiment van eenzaamheid' is Job testmateriaal. Een volgende overeenkomst tussen beide teksten is de referentie aan het recht. In de architectst moest Job vechten voor het bewijs van zijn onschuld, maar in de fenotekst geeft hij ronduit toe dat zijn schuld niet bewezen kan worden. *Non liquet*. Daarnaast is Job in de architectst de aanklager, in de fenotekst is dat God. God klaagt de mens aan, maar deze haalt zijn schouders op. Het proces tussen God en mens stopt, want *non liquet*. Een laatste overeenkomst tussen fenotekst en architectst is dat God vanuit de ogen van Job wordt voorgesteld als een 'stalker', een 'achtervolgingswaaninnige'. Het idee dat God niet aflatend de mens begluurt maakt Job gek, zowel in de architectst als in de fenotekst. In de fenotekst volgt daar echter nog een notie op, namelijk dat het gevoel op 'niets waarneembaars is gebaseerd'. God is dus helemaal niet zo druk met Job als Job zelf wel denkt, sterker nog, het lot van Job laat God onberoerd.

6.2 Verschillen

Veel transformaties die Kellendonk toepast op tekstelementen uit de architectst zorgen voor een conflict tussen architectst en fenotekst. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de omkering van de sociale status van God en Job. Door het overnemen van de namen uit de architectst wordt een gelijkenis van similariteit verwacht, maar deze verwachting blijkt onjuist te zijn. De conventie tussen 'God = hoog en Job = laag' wordt doorbroken door hen juist een tegenovergestelde sociale status toe te kennen. In plaats van een relatie van similariteit wordt hier juist een contrasterende relatie ingesteld. Dit contrast wordt ook beoogd in 'de weversspool'. Doordat 'hoop' vervangen wordt door 'draad', wordt op vormelijk niveau een wijziging gedaan die zeer grote invloed heeft op de inhoud van het citaat: de ontbrekende toekomstverwachting in de architectst wordt vervangen door een banale observatie. Die banaliteit komt ook sterk naar voren in de zinspeling op 'de engel met het zwaard', afkomstig uit het Bijbelboek *Genesis*. Het contrast tussen de hoge en lage cultuur bepaalt hier sterk de ironische lading. Jobs solipsisme wordt zichtbaar doordat hij een kleinburgerlijk tafereel verbindt met een klassiek verhaal. Hij vergelijkt zichzelf met Adam en Eva, en Gamal met de engel met het zwaard. Ook de allusie van 'het huis van de slavernij' is in het verhaal een middel om te illustreren hoe de verhoudingen ten opzichte van de architectst zijn omgekeerd. Gamal is in dienst van Job, God is in buitenlandse dienst. Eigenlijk wordt hier dezelfde conventie doorbroken als bij de omdraaiing van de status van God en Job. Ook in de allusie van *Job 40* wordt die omkering van hoog-laag toegepast. Job is hier de krokodil en God het vogeltje. Door hun mutualistisch samenlevingsverband zijn zij gedwongen om samen te leven. Tussen architectst en fenotekst is nog een volgend contrast. De dialoog in de architectst tussen God en Job, en vooral God die Zijn best doet zichzelf toe te lichten en het beeld van zichzelf recht te zetten, wordt in de fenotekst geproblematiseerd. Er is een aantal complicerende factoren die echt contact tussen Job en God onmogelijk maakt: de regels omtrent hun relatie kunnen niet doorbroken worden, Job zit vast aan zijn vooroordelen, de culturen staan tussen hen in en ze spreken elkaars taal niet. Kortom, een relatie, een gesprek is niet mogelijk, wederzijds begrip is zo mogelijk nog onmogelijker. Die onmogelijkheid om te communiceren wordt versterkt door de metafoor 'relatie als krachtenveld'. Op het moment dat Job opnieuw wil beginnen is Gamal blind en doof voor hem. Job wil Gamal aanraken, maar hij wordt van hem afgestoten als zijn ze twee gelijke magnetische polen.

6.3 Aanduiding van de functie

De grote vraag die in deze paragraaf centraal staat is: hoe verandert de betekenis van het Jobsverhaal door de overeenkomsten en verschillen tussen architectst en fenotekst. Ten eerste wordt de focus van de architectst op de existentiële ervaring en een 'hogere werkelijkheid', in de fenotekst verplaatst naar de alledaagsheid. Dit gebeurt door in het citaat van *Job 7, 6* 'hoop' te vervangen voor 'draad', op deze manier wordt in de fenotekst het geloofsdiscours op een zijspoor gezet en doordat Job in de fenotekst lijdt door eenzaamheid en sociale armoede – in tegenstelling tot Jobs existentiële lijden in de architectst. Ten tweede verandert de betekenis van

het Jobsverhaal door de consequente omkering van de sociale status van God en Job. De conventie dat God het Almachtige Opperwezen is, wordt hier doorbroken. God is klein en menselijk geworden. Deze omkering komt terug op verschillende plaatsen in de tekst: Gamals werknemers relatie met Job, God als krokodilwachtertje en God als aanklager. Elke keer wordt God hier een lagere plaats toegekend. De mens is de norm en God de afgeleide. Doordat God van zijn belangrijke positie is verstoten, wordt hij mens en valt hem ook de menselijke banaliteit ten deel. Hij moet werken, liefhebben en begrepen worden, God kan namelijk niet alleen bestaan. De allusie van *Job 40* maakt heel duidelijk dat God en mens elkaar nodig hebben. Dit is een derde punt waardoor de betekenis ten opzichte van de architectst verandert, namelijk de impasse tussen Job en God. Ze leven samen, hun levens zijn van elkaar afhankelijk, en dat plaatst hen in een vacuüm, waarin ze wel van elkaar afhankelijk zijn, maar waarin ze geen relatie hebben. Ze begrijpen elkaar niet omdat de culturele verschillen te groot zijn. Job en God lijden beiden onder een multiculturele relatie. 'U bent wat u verstaat', beklemtoont de referentiekaders waaraan elk individu – ook God – onderworpen is. In de architectst was het voor God nog mogelijk om, over die referentiekaders heen, te communiceren met Job, maar de God in de fenotekst weet dat dit onmogelijk is en heeft dit geaccepteerd. Paradoxaal genoeg is God in de fenotekst, ondanks zijn menselijkheid werkelijk de gans Andere. In de architectst is hij ook gans Anders, maar in positieve zin. Job leerde God kennen als de Andere, God was namelijk anders dan hem in het traditionele Godsbeeld altijd was voorgehouden. Maar in de fenotekst is God Gans Anders. Degene die niet gekend kan worden, waar men geen relatie mee kan aangaan. God en mens zijn gelijk, ze trekken elkaar aan en ze stoten elkaar af als gelijke magnetische polen, ze kunnen niet uitstijgen boven hun beperkingen, ze zijn vreemden voor elkaar. Samen zitten ze gevangen in een duivels web van verwachtingen, regels vooroordelen en afhankelijkheid en wie ze echt zijn zullen ze van elkaar niet te weten komen.

Hoofdstuk 7

Bibliografie

- (1) Allen, G., *Intertextuality*. London en New York 2000.
- (2) Bijbel, *Willibrordvertaling*. 1995. Geraadpleegd via www.biblija.net.
- (3) Bork, G.J. e.a., *Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek*. Digitale editie DBNL 2002. Geraadpleegd op 14 december 2010.
- (4) Bosboom, R., *Zuilen van stof; het oeuvre van Frans Kellendonk* Nijmegen 1994.
- (5) Brederode, D. van, 'Vluchten kan niet meer'. In: *Trouw; Letter & Geest*. Zaterdag 29 januari 2011.
- (6) Claes, P., *Echo's echo's; de kunst van de allusie*. Amsterdam 1988.

- (7) Goedegebuure, J. 'Gevangen in beeld en gelijkenis'. In: *De Schrift herschreven; de Bijbel in de moderne literatuur*. Amsterdam 1993.
- (8) Goedegebuure, J., *Nederlandse schrijvers en religie; 1960-2010* Nijmegen 2010.
- (9) Hillis Miller, J., 'Stevens' Rock and Criticism as Cure,' *Georgia Review* 30 (1976), p. 34
- (10) Kellendonk, F., 'Beeld en gelijkenis.' In: K. Freriks (e.a.) *Over God*. Amsterdam 1983.
- (11) Kellendonk, F., 'Buitenlandse dienst'. In: *Namen en gezichten*. 3e dr. Amsterdam 1989.
- (12) Tongeren, P., "'Oprecht veinzen"; over geloof, gemeenschap en geschiedenis in het werk van Frans Kellendonk'. In: C. de Cloet (e.a.), *Ironie en verlangen; over Frans Kellendonk*. Amsterdam 1998.
- (13) Wolde, E. ten, *Meneer en mevrouw Job; Job in gesprek met zijn vrouw, zijn vrienden en God*. Baarn 1991.